

Karolina Krupińska*

Proces wychodzenia Rosji z systemu Rady Europy

Streszczenie

Członkostwo Federacji Rosyjskiej w Radzie Europy od początku budziło liczne kontrowersje. Niejednokrotnie Rosja była zawieszana w prawach członka Rady Europy w związku z licznymi naruszeniami fundamentalnych praw człowieka i spekulowano na temat wykluczenia Rosji z organizacji. Bezpośrednią przyczyną wyjścia Rosji z systemu Rady Europy okazała się być zbrojna agresja wobec Ukrainy, jednakże można zauważyć, że proces ten był długotrwały. W niniejszym artykule zostanie przedstawione ponad 25-letnie członkostwo Rosji w Radzie Europy. W pierwszej kolejności będzie to historia członkostwa Rosji w Radzie Europy, następnie zostanie zaprezentowane stanowisko Rosji jako strony Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, omówienie wybranych naruszeń praw człowieka podczas konfliktów zbrojnych, przyczyny historyczne, które wpłynęły na wyjście Federacji Rosyjskiej z Rady Europy oraz reformę systemu prawa w Rosji.

Słowa kluczowe: Rosja, prawo międzynarodowe, prawa człowieka, Ukraina, Rada Europy, Europejska Konwencja Praw Człowieka

The process of Russia's exit from the Council of Europe

Abstract

Membership of the Russian Federation in the Council of Europe has been controversial from the start. Russia has been repeatedly suspended from the Council of Europe for numerous violations of fundamental human rights and there has been speculation about Russia's exclusion from the organization. The direct cause of Russia's exit from the Council of Europe system turned out to be armed aggression against Ukraine, however it can be noted that this process was long-lasting. This article will present more than 25 years of Russia's membership in the Council of Europe. First of all, the history of Russia's membership in the Council of Europe will be presented, then Russia's position as a party to the European Convention on Human Rights, selected violations of human rights during armed conflicts, historical reasons that influenced the exit of the Russian Federation from the Council of Europe and the reform of the legal system in Russia.

Keywords: Russia, international law, human rights, Ukraine, Council of Europe, European Convention on Human Rights

---

* Autorka jest studentką IV roku prawa. Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, e-mail: karolina.krupinska@edu.uni.lodz.pl

1. Historia członkostwa Federacji Rosyjskiej w Radzie Europy

Rada Europy jest jedną z najważniejszych organizacji międzynarodowych, która zajmuje się przede wszystkim ochroną praw człowieka, demokracji oraz rządów państwa¹. Prace nad utworzeniem instytucji, która będzie zrzeszać demokratyczne państwa Europy, zostały zapoczątkowane w maju 1948 r. Również w tym samym roku została wydana odezwa do mieszkańców Europy, która głosiła, iż głównym celem instytucji jest zjednoczenie Europy gwarantujące rządy demokratyczne oraz swobodny przepływ towaru i usług².

Statut Rady Europy został podpisany 4 maja 1949 r. Do pierwotnych członków zaliczamy: Belgię, Danię, Francję, Holandię, Irlandię, Luksemburg, Norwegię, Szwecję, Wielką Brytanię oraz Włochy. Z upływem lat zaczęto przyjmować inne państwa europejskie. W ten sposób w 1989 r. do organizacji przynależały już 23 państwa.

Federacja Rosyjska złożyła wniosek o wstąpienie do Rady Europy 7 maja 1992 r. Ze względu na toczący się konflikt zbrojny w Czeczenii w roku 1995 procedura rozpatrywania wniosku została przerwana. Jednak została ona wznowiona w tym samym roku, ponieważ Rosja ogłosiła próby politycznego rozwiązania konfliktu³.

Rosja stała się 39 członkiem Rady Europy 28 lutego 1996 r. Był to moment przygotowań do wyborów prezydenckich, a wstąpienie do nowej organizacji było postrzegane przez nowy rząd jako międzynarodowe polityczne uznanie „nowej” Rosji, która planuje demokratyczny rozwój⁴.

Aby stać się członkiem Rady, należało spełnić przesłanki określone w art. 3 Statutu. Przesłanki były następujące: państwo powinno przestrzegać zasad praworządności, praw i podstawowych wolności człowieka oraz dążyć do realizacji celów postawionych przez Radę Europy, tj.: obrona praw człowieka i demokracji, kształtowanie tożsamości europejskiej, rozwiązywanie problemów społecznych, takich jak ksenofobia, tolerancja czy ochrona środowiska. Ważnym aspektem dla Rady Europy było rozwijanie partnerstwa politycznego z państwami Europy Środkowo-Wschodniej, wspierając je w reformach⁵. Aby stać się członkiem Rady Europy, państwo musi spełniać takie warunki, jak: przeprowadzanie regularnych i wolnych wyborów oraz przystąpienie do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPCz)⁶.

Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPCz) jest organem, który zapewnia przestrzeganie praw człowieka. Wyrażając chęć dołączenia do Rady Europy, Rosja zapewniła, iż jest gotowa przestrzegać zasad i polityki zgodnej z normami europejskimi. Jednakże problem polega na tym, że nie każda norma jest akceptowalna dla Rosji, która wyrażała często otwarty sprzeciw wobec decyzji ETPCz, tłumacząc go tym, iż postronny obserwator nie zawsze jest w stanie poprawnie ocenić sytuację wewnątrz kraju związaną z jego specyfiką prawodawstwa czy mentalności⁷.

Zgodnie ze Statutem Rady Europy istnieją dwie możliwości ustania członkostwa. Pierwsza to wystąpienie państwa z organizacji, druga zaś to jego zawieszenie, następnie wezwanie do wystąpienia, a jeżeli zachodzi taka konieczność, gdy dane państwo narusza art. 3 Statutu – usuwa się je. Jeżeli państwo członkowskie nie wywiązuje się z zobowiązań finansowych, możliwe jest jego zawieszenie w uczestnictwie w pracach Komitetu Ministrów oraz Zgromadzenia Parlamentarnego⁸.

W przeszłości procedura ustania członkostwa została wszczęta przeciwko Grecji w związku z wojсковym zamachem stanu w 1967 r. Dwa lata później Grecja sama ogłosiła zamiar wystąpienia z Rady.

1 *Polska w Radzie Europy*, <https://www.gov.pl/web/re/rosja-wykluczona-z-rady-europy> (dostęp: 30.04.2022).

2 W. Czaplinski, A. Wyrozumska, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014, s. 483–484.

3 M.P. Vladimirovič, <https://www.ombudsman.perm.ru/priorities/se/>, tłum. własne (dostęp: 11.05.2022).

4 A.E. Bodrova, *Rossia v Sovete Evropy*, <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-v-sovete-evropy/viewer>, 2012, s. 1–2, tłum. własne (dostęp: 11.05.2022).

5 W. Czaplinski, A. Wyrozumska, *Prawo...*, s. 483–484.

6 Tamże, s. 485.

7 A.E. Bodrova, *Rossia...*

8 W. Czaplinski, A. Wyrozumska, *Prawo...*, s. 485.

Turcja w latach 1981–1986 została zawieszona, aczkolwiek ze względów politycznych, w tym przede wszystkim jej znaczenia w ramach NATO, nie zostały podjęte dalsze kroki⁹.

W związku ze zbrojną napaścią Rosji na Ukrainę 25 lutego 2022 r. Rada Europy wszczęła procedurę zawieszenia członkostwa¹⁰. W tym samym czasie Rosja złożyła oświadczenie o wystąpieniu z organizacji. Minister spraw zagranicznych Rosji Siergiej Ławrow poinformował o tej decyzji w liście skierowanym do Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy. Uważa się, że takie działanie miało na celu wyprzedzić postanowienie o wykluczeniu Rosji z organizacji¹¹.

Decyzja ta była argumentowana przez MSZ Rosji w sposób następujący: „nieprzyjazne Rosji kraje UE i NATO kontynuują politykę niszczenia tej organizacji oraz wspólnej przestrzeni humanitarnej i prawnej w Europie”¹². Dodatkowo Federacja Rosyjska twierdzi, iż państwa UE wspólnie z NATO obrały: „kurs na zniszczenie Rady Europy i wspólnej przestrzeni humanitarno-prawnej w Europie”¹³. W wydanych komunikatach MSZ Rosji podkreśliło, że bieg wydarzeń jest nieodwracalny.

16 marca 2022 r. została przyjęta jednogłośnie rezolucja przez Komitet Delegatów Ministrów Rady Europy odnośnie do wykluczenia Federacji Rosyjskiej z Rady Europy¹⁴. Wydanie takiej rezolucji argumentowano tym, że Rosja, atakując Ukrainę, narusza postanowienia zawarte w art. 3 Statutu Rady Europy, który stanowi, że: „Każdy członek Rady Europy uznaje zasadę praworządności oraz zasadę, iż wszystkie osoby pozostające pod jego jurysdykcją korzystają z praw człowieka i podstawowych wolności; musi też szczerze i wydatnie współpracować dla urzeczywistnienia celu Rady określonego w rozdziale I”¹⁵.

Należy zwrócić uwagę na to, że już wcześniej Federacja Rosyjska wykazywała pewne symptomy, iż może wyjść z Rady Europy – nawet z własnej inicjatywy. Przykładem takiej inicjatywy był w 2011 r. projekt ustawy Aleksandra Torszyna, którego założeniem było ograniczenie wpływu ETPCz na system prawny Federacji Rosyjskiej. Ostatecznie – projekt nigdy nie został zatwierdzony¹⁶.

Jednakże istnieje szereg spraw, które miały wpływ na wyjście Federacji Rosyjskiej z Rady Europy. Możemy podzielić je na historyczne takie jak brak rozliczeń za zbrodnie reżimu komunistycznego, który prezydent Rosji Władimir Putin próbuje rehabilitować, oraz współczesne, do których można zaliczyć wątek nieuznawanego Naddniestrza, wojnę z Gruzją, aneksję Krymu czy sprawę Donbasu, które zostaną bardziej szczegółowo przedstawione w dalszej części artykułu.

2. Federacja Rosyjska jako strona Europejskiej Konwencji Praw Człowieka

Europejska Konwencja Praw Człowieka jest to karta podstawowych praw i wolności człowieka dla krajów członkowskich w Radzie Europy. To zespół kryteriów, które powinny przestrzegać rządy demokratyczne, stanowi wspólną wartość dla europejskich demokracji. Nie ulega wątpliwości, że Konwencja zapewnia porządek prawny w sferze ochrony praw jednostki¹⁷.

9 Tamże.

10 P. Mering, *Rosja wyszła z Rady Europy*, <https://bezprawnik.pl/rosja-wyszla-z-rady-europy/> (dostęp: 11.05.2022).

11 K. Sobczak, *Rosja nie czeka na wyrzucenie, sama rezygnuje z członkostwa w Radzie Europy*, <https://www.prawo.pl/prawo/rosja-odchodzi-z-rady-europy,513703.html> (dostęp: 11.05.2022).

12 Tamże.

13 Tamże.

14 *Polska w Radzie Europy*, <https://www.gov.pl/web/re/rosja-wykluczona-z-rady-europy> (dostęp: 30.04.2022).

15 Statut Rady Europy przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r. (Dz.U. z 1994 r., nr 118, poz. 565).

16 N. Korčenkova, *Ideū Aleksandra Toršina usvaivali četyre goda*, <https://www.kommersant.ru/doc/2895725>, 2016, tłum. własne (dostęp: 30.04.2022).

17 M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021, s. 19.

Konwencja została otwarta do podpisu 4 listopada 1950 r., następnie po uzyskaniu 10 niezbędnych ratyfikacji weszła w życie 3 września 1953 r. Warunkiem uzyskania członkostwa w Radzie Europy jest stanie się stroną Konwencji¹⁸.

Przede wszystkim Konwencja zapewnia ponadnarodową kontrolę aktów i działań państwa, pokrzywdzeni z własnej inicjatywy mogą wnosić skargi, co odróżnia ją od innych aktów prawa międzynarodowego. Warto również zwrócić uwagę na to, iż skargi nie tylko mogą wnosić osoby fizyczne, ale i osoby prawne. Jest to sąd dla około 800 mln ludzi, który od 1960 r. wydał ponad 20 tys. orzeczeń¹⁹. Sędzia Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (MTS) w Hadze prof. H. Lauterpacht podkreślił, iż dzięki Europejskiej Konwencji Praw Człowieka zmienił się status jednostki z przedmiotu międzynarodowego na podmiot międzynarodowy²⁰.

Rosja ratyfikowała Europejską Konwencję Praw Człowieka 5 maja 1998 r. Już od samego początku sprawa Rosji jako strony Konwencji była niezwykle subtelna, ponieważ bardzo często naruszała ona Konwencję oraz nie wykonywała orzeczeń ETPCz. Jest to państwo, które najdłużej blokowało wejście w życie protokołu 14 do Konwencji poprzez nieratyfikowanie go. Protokół 14 miał na celu wzmocnienie systemu i kontroli wykonywania orzeczeń. W latach 2004–2006 wszystkie państwa członkowskie postanowiły go ratyfikować z wyjątkiem Rosji. Już wtedy Rada Europy zaczęła poważnie myśleć nad wykluczeniem Federacji Rosyjskiej z organizacji. Dopiero w 2010 r. Rosja zgodziła się na ratyfikowanie tego protokołu²¹.

Jednakże od kilku lat można było zaobserwować napięte stosunki pomiędzy Rosją a Radą Europy głównie spowodowane tym, że orzeczenia ETPCz nie były wykonywane przez Rosję oraz rosnącą liczbę skarg i wyroków przeciwko niej²².

Istnieje jednak pogląd, iż Rosja zdecydowała się przystąpić do Rady Europy w celu podkreślenia swojej geopolitycznej tożsamości, a nie po to, aby podzielać wartości i standardy europejskie²³.

W 1994 r. został przygotowany raport odnośnie do zgodności rosyjskiego porządku prawnego ze standardami Rady Europy, z którego wynikało, iż podstawowe prawa i wolności nie zostały zagwarantowane w tym państwie. Mimo wszystko państwo to stało się członkiem organizacji, ponieważ postanowiono nie izolować kraju, a integrować z pozostałymi członkami oraz poprawić sytuację mieszkańców Rosji, aby nie dochodziło do naruszeń praw jednostek²⁴. Niestety, kraj ten stał się państwem wiodącym w liczbie i jakości naruszeń Konwencji.

Od początku swojego członkostwa Rosja okazała się być państwem, które nie przestrzega praw człowieka. W ciągu pierwszych 3 lat członkostwa Rosji żadna skarga z tego kraju nie została poddana do rozpoznania merytorycznego. Od momentu ratyfikacji EKPCz przez Rosję wydano blisko 2700 wyroków, w których stwierdzono naruszenie praw człowieka. Rosja była państwem, które najczęściej naruszała Konwencję, do momentu wykluczenia jej z Rady Europy zajmowała drugie miejsce pod względem naruszeń ETPCz. Na pierwszym miejscu znalazła się Turcja (z wynikiem 3645), zaś na trzecim Włochy (2410)²⁵.

Należy zwrócić uwagę na to, że Rosja jest rekordzistą odnośnie do naruszenia prawa do życia. Spośród 547 spraw rozpatrzonych przez Trybunał 57% dotyczyło właśnie Rosji. Oprócz prawa do życia

18 Europejska konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, <https://www.gov.pl/web/rodzina/europejska-konwencja-o-ochronie-praw-czlowieka-i-podstawowych-wolnosci> (dostęp: 30.04.2022).

19 B. Ziemblicki, *Rosja jako strona Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Toruń 2021, s. 804.

20 M.A. Nowicki, *Wokół...*, s. 19.

21 B. Ziemblicki, *Rosja...*, s. 804.

22 Tamże, s. 805.

23 Tamże, s. 806.

24 Tamże, s. 806–807.

25 Tamże, s. 807–808.

również często był naruszany zakaz tortur (40% spośród wydanych orzeczeń), prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego (28%) czy prawo do skutecznego środka odwoławczego (24%)²⁶.

Warto wspomnieć o tym, że w 2013 r. Rosja znalazła się na 49 miejscu w światowym rankingu niewolnictwa. W południowej części kraju przyczyniły się do tego trudne warunki bytowe oraz wojna na Kaukazie. Niewolnicy oprócz wykonywania pracy podlegali torturom, byli to zazwyczaj żebracy, osoby porwane, osoby wywiezione z represjonowanych regionów Rosji, a nawet imigranci, którzy przyjechali z biedniejszych krajów Azji w poszukiwaniu lepszego życia²⁷.

Biorąc pod uwagę powyższe informacje, ochrona praw człowieka w Federacji Rosyjskiej była trudna do wyegzekwowania. Skutki łamania praw człowieka okazały się być niezwykle dotkliwe dla Rosjan.

3. Rosja w Radzie Europy – naruszanie praw człowieka podczas konfliktów zbrojnych

a) Czeczenia

Jak już zostało napisane wcześniej, Federacja Rosyjska od początku swojego członkostwa w Radzie Europy nie przestrzegała Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Podczas ubiegania się o wstąpienie do Rady Rosja była w trakcie konfliktu zbrojnego z Czeczenią (1994–1996). Federacja Rosyjska zapewniła, że uda jej się rozwiązać dyplomatycznie ten konflikt, dzięki czemu już w 1996 r. stała się członkiem organizacji. Jednakże w 1999 r. rozpoczęła się II wojna czeczeńska, która była okrutniejsza od poprzedniej. Pomimo licznych próśb Rady Europy, ignorowanych przez Rosję, sytuacja doprowadziła Radę Europy do zawieszenia Rosji jako członka organizacji²⁸.

Druga wojna czeczeńska trwała od 1999 do 2009 r. Przyczyną wybuchu konfliktu była agresja islamistów na Dagestan oraz seria wybuchów w Moskwie, o przeprowadzenie których oskarżano Czeczenów. W tym czasie ówczesny premier Rosji Władimir Putin wypowiedział walkę z terroryzmem, co znacznie przyczyniło się do zyskania przez niego większej popularności w kraju²⁹.

Według szacunków *Human Right Watch* wydano przeciwko Rosji ponad 210 orzeczeń, które dotyczyły naruszeń praw człowieka podczas wojny w Czeczenii³⁰. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż nie ścigano sprawców naruszeń, a jedynie częściowo zostały wypłacone odszkodowania dla ofiar. Oficjalnie konflikt zakończył się w 2009 r., jednak długo po nim wpływały skargi dotyczące naruszeń do Trybunału³¹.

Warto również wspomnieć o wyroku z dnia 18 grudnia 2012 r., *Aslakhanova i inni przeciwko Rosji* (skargi nr 2944/06, 8300/07, 42509/10, 50184/07 i 332/08), w którym 16 obywateli Rosji, mieszkających na terenie Czeczenii, oskarżyło państwo rosyjskie o zaginięcie ich krewnych po aresztowaniu w latach 2002–2004. Prokuratura wszczęła śledztwo, jednak nie ustalono, co stało się z krewnymi ofiar oraz nie ustalono tożsamości sprawców. Skarżący zarzucili, iż doszło do naruszenia art. 3 i 5 EKPCz³², a przede wszystkim uważali, że zostali narażeni na cierpienia psychiczne z powodu ich zaginięcia

26 Tamże, s. 808.

27 M. Będziński, *Prawa człowieka w Rosji – aktualna sytuacja*, „Rocznik Bezpieczeństwa Morskiego” 2013, s. 268, <https://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.baztech-599f63d7-5f68-4d68-a7eb-8078a8453bd2> (dostęp: 30.04.2022).

28 B. Ziemblicki, *Rosja...*, s. 814.

29 A. Kadykało, *Wojny czeczeńskie – „błąd”, „hańba” czy „narodowa tragedia” Rosji? Obraz konfliktów rosyjsko-czeczeńskich w rosyjskich podręcznikach do historii*, „Roczniki Humanistyczne” 2017, t. 65, z. 7, s. 81.

30 *World Report 2014: Russia*, <https://www.hrw.org/world-report/2014/country-chapters/russia> (dostęp: 1.05.2022).

31 B. Ziemblicki, *Rosja...*, s. 815.

32 Art. 3 EKPCz stanowi, że: „Nikt nie może być poddany torturom ani niehumanicznemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu”. Art. 5 EKPCz stanowi, że: „Każdy ma prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego. Nikt nie może być pozbawiony wolności, z wyjątkiem następujących przypadków i w trybie ustalonym przez prawo”.

i bezprawnego charakteru pozbawienia ich wolności. Co więcej, pojawiły się zarzuty odnośnie do braku prowadzenia skutecznego śledztwa³³.

Trybunał stwierdził, że na podstawie przedstawionych faktów państwo rosyjskie prowadziło operacje sił bezpieczeństwa i w rezultacie sprawowało wyłączną kontrolę nad pozbawionymi wolności. Na podstawie rozpatrzonych spraw, dotyczących zaginięć w Czeczenii, Trybunał stwierdził, że jeśli osoba została zatrzymana przez niezidentyfikowanych funkcjonariuszy państwa, bez potwierdzenia tego, uważa się taką sytuację za zagrożenie życia. Państwo rosyjskie powoływało się na to, że śledztwo karne było w toku, dowody na przeprowadzenie operacji specjalnej nie istniały, co zaprzeczało pozbawieniu wolności i śmierci zatrzymanych ludzi³⁴.

W kontekście licznych zaginięć, które miały miejsce w latach 1999–2006, Trybunał zwrócił uwagę na braki śledztw karnych m.in.: na zwłokę z wszczęciem postępowania, niepodjęcie istotnych działań, brak przesłuchania oficerów wojska i sił bezpieczeństwa (którzy mogli być świadkiem bądź uczestniczyć w porwaniach), brak aktywności prokuratorów. Powyższe powody przyczyniły się do nieskutecznego prowadzenia śledztwa³⁵.

W konkluzji Trybunał stwierdził, że nadzór nad wykonaniem ostatecznych wyroków będzie należał do Komitetu Ministrów. Również ze względu na poważną i ogromną skalę naruszeń art. 2 i 3 wynikających z zaginięć na Kaukazie od 1999 r. Trybunał orzekł, że nie istnieje możliwość odroczenia rozpatrywania innych, podobnych spraw. Skarżący mieli otrzymać od Rosji zadośćuczynienie w różnej kwocie (w jednym przypadku było to 120 tys. euro) oraz równowartość poniesionych kosztów i wydatków³⁶.

b) Gruzja

Interwencja wojsk rosyjskich w Gruzji w 2008 r. trwała „zaledwie” 5 dni, aczkolwiek konflikt rosyjsko-gruziński trwa w praktyce do dziś. Głównym pretekstem do wypowiedzenia wojny były prowokacje ze strony Rosjan, którzy dążyli do poróżnienia pomiędzy Gruzinami a mieszkańcami Osetii Południowej. Pojawiły się również dążenia niepodległościowe ze strony mieszkańców Abchazji i Osetii Południowej. Do dziś Gruzja uznaje je za swoje terytorium³⁷.

W 2007 r. – jeszcze przed wybuchem walk – Gruzja złożyła skargę przeciwko Rosji (13255/07). Zarzucono stronie rosyjskiej, że zezwoliła na aresztowania, przetrzymywanie i zbiorowe wydalenia obywateli gruzińskich z terytorium Rosji, co skutkowało naruszeniem art. 3, 5, 8, 13, 14 i 18 EKPCz. Według Rosji były to działania odwetowe po aresztowaniu rosyjskich oficerów w Tbilisi, a obywatele gruzińscy zostali wydaleny z Federacji Rosyjskiej wyłącznie z powodu swojej narodowości. Międzynarodowa Federacja Praw Człowieka w swoim raporcie poinformowała, że doszło do tysięcy aresztowań obywateli gruzińskich, setek zatrzymań oraz wydaleń do Gruzji³⁸.

Trybunał zasądził kwotę 10 000 000 euro od państwa pozwanego – Rosji na rzecz Gruzji tytułem szkody niemajątkowej doznanej przez grupę co najmniej 1500 obywateli gruzińskich, ze względu na złamanie zakazu zbiorowego wydalania cudzoziemców, naruszenie prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego oraz zakaz tortur³⁹.

33 M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka: wybór orzeczeń 2012*, Wolters Kluwer Polska 2013, s. 24–28.

34 Tamże, s. 28–30.

35 Tamże, s. 30–31.

36 Tamże, s. 36–38.

37 10 lat temu zaczęła się wojna w Gruzji, <https://www.rp.pl/polityka/art1809951-10-lat-temu-zaczela-sie-wojna-w-gruzji> (dostęp: 2.05.2022).

38 Wyrok ETPCz z 31.01.2019 r., *Gruzja v. Rosja*, skarga nr 13255/07.

39 Załącznik G do Raportu z wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Polskę za 2019 r., <https://kirp.pl/wp-content/uploads/2020/05/raport-2919-zalacznik-g-orzeczenia-p.-in.-panstwom-.pdf> (dostęp: 2.05.2022).

Istotnym wyrokiem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka jest wyrok z dnia 21 stycznia 2021 r. (skarga 38263/080) dotyczący konfliktu zbrojnego między Rosją a Gruzją w sierpniu 2008 r. Skarga odnosiła się do działań Rosji na terytoriach okupowanych, tj. Abchazji i Osetii Południowej, oraz kwestii jurysdykcji państwa rosyjskiego w trakcie konfliktu. Skarżący rząd twierdził, że Federacja Rosyjska naruszyła art. 2, 3, 5, 8 i 13 Konwencji oraz nie przeprowadziła dochodzeń w sprawie incydentów stanowiących podstawę jej naruszenia. Ponadto domagał się również „słusznego zadośćuczynienia za te naruszenia, w tym dochodzenia zgodne z Konwencją, środki naprawcze i odszkodowania dla poszkodowanych stron”⁴⁰.

Rząd rosyjski zakwestionował wniosek Gruzji. Jako powód podał, że zarzuty Gruzji odnoszą się do wydarzeń, które miały miejsce poza jurysdykcją i kontrolą Rosji. Trybunał zwrócił uwagę na to, że po zakończeniu działań wojennych Federacja Rosyjska cały czas sprawowała kontrolę nad Osetią Południową m.in.: poprzez obecność rosyjskiego wojska, mianowanie rosyjskich urzędników czy wydawanie mieszkańcom Osetii Południowej paszportów rosyjskich i zapewnienie im swobodnego wjazdu do Rosji od 2000 r. W Abchazji także Rosjanie sprawowali efektywną kontrolę poprzez zastosowanie *de facto* tych samych środków co w Osetii Południowej⁴¹.

Polityka „paszportyzacji”, którą wprowadziła Rosja na okupowanych terenach, była najbardziej wyrazistym przejawem polityki integracyjnej separatystycznych podmiotów z nią samą. Z tego powodu Rosja wypłaciła mieszkańcom Abchazji około 590 mln rubli w formie emerytur oraz 100 mln rubli przeznaczyła na Osetię Południową, a to wszystko dla ludności, która posiadała już rosyjskie paszporty. W ten sposób Moskwa zaczęła powoli budować kontrolę nad separatystycznymi republikami⁴².

W raporcie *Human Rights Watch* udokumentowano sześć umyślnych zabójstw na terytorium Gruzji, które w tym czasie było kontrolowane przez siły rosyjskie. Postawiono również zarzuty zabicia dwóch Gruzinów w Osetii Południowej oraz udokumentowano przez organizację *Human Rights Watch* egzekucję gruzińskiego więźnia i jeńców wojennych przez siły osetyjskie. Wszelkie zabójstwa poza sądem są zakazane na mocy art. 3 Konwencji Genewskiej. Naruszenie tego artykułu stanowi poważne naruszenie Konwencji i jest zbrodnią wojenną⁴³.

W swojej konkluzji Trybunał podkreślił, iż w przypadku okupowania terytorium przez inne państwo, to państwo okupujące terytorium powinno zostać pociągnięte do odpowiedzialności zgodnie z Konwencją za naruszenie praw człowieka. Mając na uwadze zgromadzone dowody, Trybunał stwierdził, iż postępowanie strony rosyjskiej było nieludzkie i miało na celu poniżyć ofiary wojny. Trybunał orzekł, że Federacja Rosyjska naruszyła art. 2, 3 i 8 Konwencji oraz art. 1 protokołu nr 1⁴⁴.

W wyroku z dnia 21 stycznia 2021 r. ETPCz orzekł, że Rosja ponosi odpowiedzialność za naruszenia praw człowieka, do jakich doszło w Gruzji w 2008 r. Wydanie takiego wyroku jest szansą dla Gruzji na uzyskanie odszkodowań od strony rosyjskiej dla ofiar konfliktu. Trybunał potwierdził, iż Federacja Rosyjska działała świadomie, aby zdestabilizować Gruzję, a władze w Abchazji i Osetii Południowej są w pełni podporządkowane Moskwie⁴⁵.

Warto zwrócić uwagę na to, że od wyroku Trybunału nie przysługuje apelacja. W momencie wydania wyroku istniało duże prawdopodobieństwo, że Rosja odmówi jego wykonania, powołując się na prymat prawa krajowego nad prawem międzynarodowym, jednakże z punktu widzenia tegoż prawa takie działanie jest uważane za bezprawne⁴⁶.

40 Wyrok ETPCz z 31.01.2019 r., *Gruzja v. Rosja*...

41 Tamże.

42 Tamże.

43 Tamże.

44 Tamże.

45 S. Zaręba, *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Gruzja przeciwko Rosji*, https://pism.pl/publikacje/Wyrok_Europejskiego_Trybunalu_Praw_Czlowieka__w_sprawie_Gruzja_przeciwko_Rosji (dostęp: 2.05.2022).

46 Tamże.

c) Ukraina

Aneksja Krymu dokonana przez Federację Rosyjską była pogwałceniem prawa międzynarodowego. Przed aneksją sytuacja wewnętrzna w Ukrainie była niezwykle burzliwa. Ówczesny prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz postanowił wstrzymać podpisanie umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, co w konsekwencji doprowadziło do ogromnych protestów (tzw. Euromajdan) na terenie całego kraju. Aby stłumić wystąpienia demonstrantów, wykorzystano jednostki specjalne – Berkut. Jednostki te zostały powołane przez ukraińskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w 1992 r. początkowo w celu zwalczania przestępstw zorganizowanych⁴⁷. W 2014 r. pojawiły się próby zlikwidowania rządu Janukowycza, wtedy wykorzystano jednostki specjalne Berkut przeciwko protestującym. Podczas krwawej pacyfikacji Majdanu kilkadziesiąt osób zostało rannych. Informacja ta bardzo szybko rozprzestrzeniła się w Internecie, co spowodowało, że coraz więcej osób, zdając sobie sprawę, że takie zachowanie może dotyczyć każdego z nich, zaczęło przychodzić na protesty. Według badań Kijowskiego Międzynarodowego Instytutu Socjologii ponad 70% respondentów deklaruowało, że to właśnie brutalność działań Berkutu skłoniła ich do udziału w protestach. Osoby, które zginęły w walce podczas rewolucji godności na przełomie 2013 i 2014 r., określa się mianem Niebiańskiej Sotni⁴⁸. Po tych wydarzeniach Wiktor Janukowycz postanowił uciec z kraju.

W tym samym czasie Rosja wkroczyła na obszar Krymu, argumentując ten fakt tym, iż potrzebna jest ochrona ludności rosyjskojęzycznej mieszkającej na Krymie. Skutkiem tej interwencji było wcielenie Krymu do części Federacji Rosyjskiej oraz przejście całkowitej kontroli nad tym terytorium. Aneksja ta nie została uznana przez społeczność międzynarodową⁴⁹.

Ukraina uważa, że od 27 lutego 2014 r. Rosja w sposób nieprzerwalny narusza prawa człowieka na Krymie. Wymienia naruszenie takich praw, jak prawo do życia, wolności od tortur, zakaz dyskryminacji czy prawo do rzetelnego procesu. W tym sporze niezwykle istotna jest jego data, ponieważ Ukraina twierdzi, że Rosja zaczęła kontrolować Półwysep Krymski od 27 lutego 2014 r. (czyli od momentu pojawienia się tzw. „zielonych ludzików”)⁵⁰, zaś Rosja uważa, że kontrolę nad Krymem sprawuje od 18 marca 2014 r. (od momentu podpisania traktatu o włączeniu Krymu i Sewastopolu do Federacji Rosyjskiej)⁵¹.

ETPCz podkreślił, że stanowisko prezentowane przez Kijów jest w pełni spójne i harmonijne, przedstawia szczegółowe informacje poparte konkretnymi dowodami. Trybunał jest zdania, że rosyjscy żołnierze brali czynny udział w działaniach na Krymie, do których zalicza m.in.: nielegalne zatrzymania, zaginięcia, przymusowe nadawanie obywatelstwa rosyjskiego, zamykanie nierosyjskich mediów, wywłaszczanie bez odszkodowania oraz zakaz używania języka ukraińskiego w szkołach⁵².

Trybunał uznał skargę Ukrainy za „częściowo dopuszczalną”. Taka decyzja jest niewątpliwie ważnym krokiem do pociągnięcia w przyszłości Rosji do odpowiedzialności w sprawie agresji na Ukrainę (choć pośrednio – bo sama EKPCz nie posługuje się pojęciem agresji, które przynależy do reżimu prawa

47 O. Perepadya, M. Ostaptschuk, A. Wojnarowska, <https://www.dw.com/pl/jednostka-specjalna-berkut-gotowi-na-wszystko/a-17441923>, 2014 (dostęp: 9.05.2022).

48 *Na Ukrainie obchody Dnia Bohaterów Niebiańskiej Sotni*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/na-ukrainie-obchody-dnia-bohaterow-niebiainskiej-sotni> (dostęp: 10.05.2022).

49 B. Ziemblicki, *Rosja...*, s. 816.

50 „Zielone ludziki” – jest to termin używany do określenia rosyjskich żołnierzy, którzy prowadzą zbrojne działania na Krymie oraz wschodzie Ukrainy. Nie posiadają żadnych oznaczeń, po których można byłoby zidentyfikować ich narodowość. W. Sokała, *Bez oznaczeń, dystynkcji i nazwiska. Rosyjskie zielone ludziki na Ukrainie*, <https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/596967,zielone-ludziki-donbas-rosja-krym.html> (dostęp: 9.05.2022).

51 M. Marcinko, *Międzynarodowy, niemiędzynarodowy, czy „umiędzynarodowiony”? Uwagi na temat konfliktu zbrojnego na terytorium Ukrainy*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/68203/marcinko_miedzynarodowy_niemiedzynarodowy_czy_umiedzynarodowiony_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y, s. 36–27 (dostęp: 8.04.2023).

52 ETPCz: *skarga Ukrainy przeciwko Rosji po aneksji Krymu w 2014 r. „częściowo dopuszczalna”*, <https://forsal.pl/swiat/aktualnosci/artykuly/8068771,etpcz-skarga-ukrainy-przeciwko-rosji-po-aneksji-krymu-w-2014-r-czesciowo-dopuszczalna.html> (dostęp: 4.05.2022).

międzynarodowego publicznego). Warto nadmienić, iż w tym przypadku mamy do czynienia ze skargą międzypaństwową – czyli jedno państwo pozywa drugie państwo przed ETPCz. Taki rodzaj skarg jest niezwykle rzadki, od 1953 r. rozpatrzono 27 takich spraw⁵³.

Druga skarga (38334/18) dotyczyła zatrzymania i ścigania obywateli Ukrainy, którym postawiono zarzuty w sprawach karnych. Miejscem przetrzymywania i torturowania Ukraińców był komisariat. Jedną z ofiar był pan Andrij Szczekun, który został porwany, przetrzymywany na posterunku, a następnie „oddany” ludziom w ubraniach cywilnych i przewieziony do innego pomieszczenia. Podczas tej drogi oczy miał zaklejone taśmą klejącą. Więziono go 11 dni, podczas których był bity, rażony prądem, pocięty nożem, zmuszany do siedzenia nago na krześle w chłodni ze związanymi nogami i rękami czy pozbawiany jedzenia i snu. Przez cały okres przetrzymywania śledczy żądali od niego informacji na temat grantów ze Stanów Zjednoczonych i Kanady. Po odzyskaniu wolności lekarze ukraińscy orzekli, że mężczyzna był poddawany torturom⁵⁴.

Do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka złożono ponad 5000 indywidualnych skarg, dotyczących Półwyspu Krymskiego, wschodniej części Ukrainy oraz Donbasu. W związku z agresją na Ukrainę 10 kwietnia 2014 r. Rosja została zawieszona w jej prawach w Radzie Europy⁵⁵.

d) Naddniestrze

Nie ulega wątpliwości, że Federacja Rosyjska w sposób znaczący przyczyniła się do powstania Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej. 2 września 1990 r. ogłosiła ona swoją niepodległość. Jednakże od ponad ćwierćwiecza Naddniestrze pozostaje tzw. *quasi*-państwem, większość społeczności międzynarodowej nie uznaje tego państwa⁵⁶. Warto dodać, że uznania dokonały również 3 inne *quasi*-państwa, tj.: Abchazja, Osetia Południowa oraz nieuznawany przez żadne państwo Górny Karabach. W stosunkach międzynarodowych Naddniestrze traktowane jest jako region autonomiczny Republiki Mołdawii o szczególnym statusie. Wielonarodowy charakter Naddniestrza sprawiał, że jego położenie oraz kwestie historyczne od zawsze były zarzewiem konfliktów. Owe konflikty były spowodowane tym, że każde z sąsiadujących państw chciało zachować ten pas ziemi w swojej sferze wpływów⁵⁷.

Pod koniec lat 80. XX w. pojawiła się rywalizacja pomiędzy mieszkańcami Mołdawii a tęskniącymi za Związkiem Radzieckim mieszkańcami lewego brzegu Dniestru. Władze Mołdawskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ustanowiły język mołdawski jako jedyny język urzędowy (31 sierpnia 1989 r.). Ludność Naddniestrza, która była rosyjskojęzyczna, odebrała to za przejaw dyskryminacji, dlatego 2 września 1990 r., mimo sprzeciwu władz, przeprowadzono w Naddniestrzu referendum. Według wyników referendum większość mieszkańców była za utworzeniem Naddniestrzańskiej Mołdawskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (NMSRR)⁵⁸.

Mołdawia, chcąc zachować Naddniestrze jako swoją część terytorium, wiosną 1992 r. przeprowadziła akcję zbrojną przeciwko Naddniestrzu. Do konfliktu postanowiła również dołączyć Rosja, a dokładnie 14. armia pod dowództwem Lebiedia, stając po stronie Naddniestrza. Konflikt zakończył się kilka miesięcy później w lipcu 1992 r., a rozejm został podpisany pod nadzorem Rosji, w wyniku którego Mołdawia straciła zwierzchnictwo nad Naddniestrzem⁵⁹.

53 Tamże.

54 Wyrok ETPCz z 10.08.2018 r. *Ukraina v. Rosja*, skarga nr 38334/18.

55 B. Ziemblicki, *Rosja...*, s. 816.

56 V. Serzhanova, *Powstanie Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej i jego implikacje*, <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ekon-element-000171491862>, 2017, s. 1 (dostęp: 10.05.2022).

57 Tamże.

58 B. Dziwak, *Naddniestrze – państwo nieuznawane i ostatni przyczółek Związku Radzieckiego (informacje praktyczne)*, <https://bartekwpodrozy.pl/naddniestrze-co-warto-wiedziec/> (dostęp: 11.05.2022).

59 Tamże.

W 2012 r. Trybunał w sprawie *Catan i inni przeciwko Republice Mołdawii i Rosji* wydał wyrok dotyczący zakazu posługiwania się alfabetem łacińskim w szkołach w Naddniestrzu. We wrześniu 1992 r. Mołdawska Republika Naddniestrza (MRT) wprowadziła tzw.: „ustawę o językach”, według której język mołdawski i rumuński (języki urzędowe w MRT) muszą być pisane cyrylicą, a nie alfabetem łacińskim. W przypadku niezastosowania się do tego, uznawano to za wykroczenie administracyjne. Dwa lata później władze zakazały posługiwania się alfabetem łacińskim w szkołach. Placówki edukacyjne, które nie zgodziły się na posługiwanie się cyrylicą, były stopniowo zamykane. Ze skargami wystąpiło 170 obywateli, którzy zamieszkiwali MRT. Twierdzili, że zamknięcie szkół oraz podjęte przez władze środki doprowadziły do naruszenia prawa do nauki (art. 2 Protokołu nr 1), prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego (art. 8) oraz że doszło do dyskryminacji (art. 14) EKPCz⁶⁰.

Trybunał musiał ustalić, czy skarżący pozostawali pod jurysdykcją Rosji, bowiem uważał, że władze rosyjskie uczestniczyły zbrojnie i politycznie przy tworzeniu separatystycznego Naddniestrza w latach 1991–1992. Dodał, że w okresie 1998–2004, podczas gdy Federacja Rosyjska ratyfikowała Konwencję, Trybunał orzekł, że Mołdawska Republika Naddniestrza przetrwała „dzięki pomocy wojskowej, ekonomicznej, finansowej i politycznej Rosji i pozostawała pod jej rzeczywistą władzą, a przynajmniej pod jej decydującym wpływem”. Na tej podstawie Trybunał uznał, że skarżący znajdowali się pod jurysdykcją Rosji⁶¹.

Federacja Rosyjska nie była w stanie przedstawić przed Trybunałem żadnych dowodów, z których mogłoby wynikać, że te ustalenia są nierzetelne.

W swojej konkluzji Trybunał orzekł, że Rosja powinna zapłacić każdemu ze skarżących po 6 tys. euro zadośćuczynienia za krzywdę moralną, jakiej doznali, oraz łącznie wszystkim skarżącym 50 tys. euro tytułem zwrotu kosztów i wydatków⁶².

Kolejnym istotnym wyrokiem, który wydał Trybunał, jest orzeczenie *Ilașcu i inni v. Mołdawia i Rosja* (skarga nr 48787/99). Sprawa dotyczyła trzech mężczyzn, którzy byli więzieni w Mołdawskiej Republice Transdniestrzańskiej. Jeden z nich Ilașcu został skazany przez sąd MRT w 1993 r. na śmierć oraz konfiskatę mienia. Pozostałym mężczyznom wymierzono kary od 12 do 15 lat więzienia i konfiskatę mienia⁶³.

W skardze do Trybunału pojawiły się zarzuty dotyczące naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji (jest to prawo do rzetelnego procesu), ponieważ nie był to właściwy sąd do skazania więźniów, postępowanie przed nim również było nierzetelne. Skarżący zarzucili także naruszenie ochrony własności i prawa do wolności i bezpieczeństwa. Ilașcu uważał, że z powodu skazania go na karę śmierci został naruszony art. 2 Konwencji (prawo do życia). Cała trójka więźniów skarżyła się również na warunki panujące w więzieniu (art. 3 i 8) oraz utrudnianie skorzystania z prawa do skargi (art. 34). Skarżący uważali, że to władze mołdawskie odpowiadają za te naruszenia, ponieważ nie podjęto odpowiednich kroków, które miałyby na celu powstrzymanie Federacji Rosyjskiej odpowiedzialnej za sytuację w Naddniestrzu, tj. sprawowanie faktycznej kontroli, stacjonujące wojsko, wspieranie separatystów⁶⁴.

Kara śmierci orzeczona przez MRT wobec Ilașcu została uchylona przez Sąd Najwyższy Mołdawii w lutym 1994 r., chociaż decyzja odnośnie do wykonania kary śmierci nie zapadła do dzisiaj⁶⁵.

Odnośnie do warunków pozbawienia wolności Trybunał orzekł, że Ilașcu przetrzymywano przez 8 lat w nieludzkich warunkach. Mężczyzna był w izolacji, nie miał kontaktu z innymi więźniami, potrzebował zgody na korespondencję, na kontakt z adwokatem czy na wizytę rodziny. Cela nawet zimą nie

60 M.A. Nowicki, *Catan i inni przeciwko Republice Mołdowa i Rosji* (wyrok – 19 października 2012 r., Wielka Izba, Skargi nr 43370/04, 8252/05 i 18454/06), https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2012/11/Omowienie_orzeczenia_Catan_i_inni_przeciwko_Republice_Moldowa_i_Rosji.pdf, s. 1 (dostęp: 13.05.2022).

61 Tamże, s. 2–3.

62 Tamże, s. 8.

63 M.A. Nowicki, *Nowy Europejski Trybunał Praw Człowieka: wybór orzeczeń 1999–2004*, Kraków 2005, s. 323–324.

64 Tamże.

65 Tamże, s. 330.

była ogrzewana, nie było ani wentylacji, ani światła. W ramach kary pozbawiano go jedzenia, a prysznic mógł wziąć raz na kilka miesięcy. Takie warunki bytowe niekorzystnie wpłynęły na jego zdrowie, stopniowo je pogarszając. Został również pozbawiony lekarstw, które mogły poprawić stan jego zdrowia⁶⁶.

Trybunał podkreślił, że wydanie wyroku śmierci w połączeniu ze sposobem traktowania w więzieniu należy uznać za tortury (w rozumieniu art. 3 Konwencji), za które w pełni odpowiada Rosja⁶⁷.

Federacja Rosyjska zgodnie z orzeczeniem Trybunału powinna zapłacić Ilaşcu 180 tys. euro, a pozostałym dwóm mężczyznom 120 tys. euro w ramach zadośćuczynienia za szkody materialne oraz krzywdę, a także 14 tys. euro jako zwrot kosztów i wydatków za pomoc prawną Rady Europy⁶⁸.

4. Przyczyny historyczne, które „wypchnęły” Federację Rosyjską z Rady Europy

Rozpad Związku Radzieckiego w 1991 r. został określony przez Prezydenta Rosji Władimira Putina jako „największa katastrofa geopolityczna XX wieku”. Od rozpadu ZSRR upłynęło ponad 30 lat, aczkolwiek nie doszło do ostatecznego rozliczenia z sowieckim komunistycznym totalitarnym systemem. Obecna polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej zrezygnowała z działań mających na celu rozliczenie z totalitarną przeszłością i próbuje rehabilitować działania ZSRR poprzez tworzenie argumentów obrony dotyczących ewentualnej odpowiedzialności prawnej Rosji jako następcy Związku Radzieckiego⁶⁹.

Władimir Bukowski zwrócił się z apelem do społeczności międzynarodowej z wnioskiem o utworzenie Międzynarodowego Trybunału Karnego do potępienia zbrodni komunizmu. Miało być to wzorowane na Międzynarodowym Trybunale Wojskowym w Norymberdze⁷⁰. W swoim apelu w Rzymie zwrócił uwagę na to, że „Komunizm nie upadł wraz z murem berlińskim. Ta ideologia jest wciąż żywa na świecie, w państwach i partiach, które są otwarcie komunistyczne, oraz w politycznej i kulturalnej myśli, która minimalizuje zbrodnie komunizmu i próbuje je wymazać z pamięci”⁷¹.

Przemiany społeczno-polityczne rozpoczęły się w Europie Środkowo-Wschodniej w 1989 r. Pojawiły się dylematy dotyczące realizacji mechanizmów sprawiedliwości mających na celu rozliczenie z poprzednim systemem, niesprawiedliwością historyczną, represjami politycznymi i zbrodniami funkcjonariuszy reżimu komunistycznego. Głównymi wyzwaniem, jakie pojawiły się przed krajami, które odzyskały niepodległość, były problemy ciągłości prawnej pomiędzy starym a nowym reżimem, możliwość przeprowadzenia dekomunizacji, otwarcie archiwów byłych służb specjalnych, rehabilitacja ofiar czy zwrot mienia, które zostało zagarnięte przez komunistów⁷².

Organy ścigania krajów Europy Środkowo-Wschodniej nie odniosły się bezpośrednio do zbrodni radzieckich. Jednocześnie należy podkreślić, że najcięższe zbrodnie sowieckie nie ulegają przedawnieniu i w stosunku do niektórych można zastosować zasadę jurysdykcji powszechnej. Pierwsze takie nierozliczone przestępstwo z lat 30. XX w. dotyczyło ludności zamieszkującej ZSRR i wywołania sztucznego głodu na Ukrainie (Hołodomor) w latach 1932–1933⁷³.

66 Tamże, s. 332.

67 Tamże.

68 Tamże.

69 T. Lâhovskij, *Ot totalitarizma SSSR do Putinizma - vozmožen li novyj «Nürnberg -2» Otnositel'no sovetskih prestuplenij*, [w:] E. Tsybulenko, T. Lâhovskij, *Vyživat' râdom s imperiej: cena novejšej agressii Kremlâ*, Ivano-Frankovsk 2021, s. 135–136.

70 Tamże.

71 N. Nowotnik, *Pośmiertny apel Władimira Bukowskiego o Norymbergę dla komunizmu na 30-lecie upadku muru berlińskiego*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/posmiertny-apel-wladimira-bukowskiego-o-norymberge-dla-komunizmu-na-30-lecie-upadku> (dostęp: 18.05.2022).

72 T. Lâhovskij, *Ot totalitarizma SSSR...*, s. 150–151.

73 Tamże, s. 158–159.

Parlament Europejski przyjął rezolucję, w której uznał Wielki Głód za zbrodnię przeciwko ludzkości i przeciwko ludności Ukrainy. Państwo ukraińskie podjęło starania, aby Hołodomor został uznany na arenie międzynarodowej za ludobójstwo, którego dokonał sowiecki reżim komunistyczny. Były prezydent Ukrainy Wiktor Juszczenko wiele razy podkreślał, że uznanie tego aktu jest niezbędne dla Ukrainy, aby odzyskać historyczną sprawiedliwość, oraz jest niezbędne do dalszego rozwoju państwa. Wielki Głód na Ukrainie został uznany za akt ludobójstwa przez 26 państw, w tym również Polskę⁷⁴. Niestety, Federacja Rosyjska zupełnie inaczej postrzega klęskę głodu na Ukrainie, bagatelizując ją. Przede wszystkim Rosja sprzeciwia się odnoszeniu pojęcia Wielki Głód w kontekście tylko i wyłącznie Ukrainy, ponieważ w latach 30. XX w. istniało wiele regionów ZSRR, które dotknęła klęska głodu. Federacja Rosyjska cały czas jest zdania, że Hołodomor jest tylko tragedią, którą spowodowała przede wszystkim zła koniunktura gospodarcza⁷⁵.

Warto również wspomnieć o przestępstwach dokonanych przez sowieców podczas II wojny światowej, takich jak zbrodnia katyńska czy masowe deportacje w głąb krajów ZSRR. Jednakże w dzisiejszych czasach trudno byłoby osądzić sprawców wyżej wymienionych przestępstw ze względu na to, że większość z nich nie żyje⁷⁶.

W okresie rządów Władimira Putina postępowanie w sprawie zbrodni, które było prowadzone przez Generalną Wojskową Prokuraturę Federacji Rosyjskiej, zakończono. Początkowo odmawiano podawania wyników śledztwa do wiadomości publicznej. Następnie stwierdzono, że do danej sprawy nie istnieje żadna kwalifikacja prawna w Rosji do mordu zbiorowego. Według Rosjan Katyń nie był zbrodnią przeciwko ludności ani przestępstwem określanym mianem represji stalinowskiej. Innymi słowy można powiedzieć, że Kreml traktuje zbrodnię katyńską jako zbrodnię pospolitą bądź każe traktować jako coś, co nigdy nie miało miejsca⁷⁷.

ETPCz orzekł, że nie może ocenić rosyjskiego śledztwa w sprawie zbrodni Katyńskiej. Ponadto doszedł do wniosku, iż Rosja nie dopuściła się poniżającego traktowania względem rodzin ofiar. Trybunał zwrócił uwagę na to, że większość czynności śledczych w danej sprawie miało miejsce przed podpisaniem przez Federację Rosyjską konwencji⁷⁸.

Zbrodnie dokonane przez sowieców w państwach bałtyckich (Litwa, Łotwa i Estonia) również zasługują na zwrócenie uwagi. W 1991 r. Litwa odzyskała niepodległość i od razu przystąpiła do rozliczeń z sowiecką przeszłością. Przyjęto ustawę w 1998 r., która miała na celu wyłączenie z życia dawnych funkcjonariuszy NKWD czy KGB⁷⁹.

Sejm Litwy postanowił uchwalić specjalną ustawę (1992 r.) o odpowiedzialności za ludobójstwo na ludności Litwy. Litewscy prokuratorzy zbrodnię popełnioną na „leśnych braciach”⁸⁰ zakwalifikowali prawnie jako ludobójstwo z zamiarem zniszczenia całej grupy politycznej, jaką stanowili partyzanci⁸¹.

74 PE: *Wielki Głód na Ukrainie był zbrodnią przeciwko ludności*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/press/pr_info/2008/PL/03A-DV-PRESSE_IPR\(2008\)10-22\(40408\)_PL.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/press/pr_info/2008/PL/03A-DV-PRESSE_IPR(2008)10-22(40408)_PL.pdf) (dostęp: 19.05.2022).

75 J. Moklak, *Hołodomor w pamięci historycznej Ukraińców*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/694/>, s. 1 (dostęp: 19.05.2022).

76 T. Láhovskij, *Ot totalitarizma SSSR...*, s. 159–160.

77 W. Wasilewski, *Mord w Katyniu*, <http://muzhp.pl/pl/e/1234/mord-w-katyniu-wywiad> (dostęp: 19.05.2022).

78 N. Nowotnik, *Europejski Trybunał Praw Człowieka nie może oceniać rosyjskiego śledztwa ws. Katynia*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/trybunal-praw-czlowieka-nie-moze-oceniac-rosyjskiego-sledztwa-ws-katynia> (dostęp: 11.07.2022).

79 T. Lachowski, *Sowieckie ludobójstwo i prawo międzynarodowe. Litewskie zmagania ze zbrodniami ZSRS w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Drelingas*, https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2021/12/riesw_2021-02-12.pdf, s. 2–4 (dostęp: 19.05.2022).

80 Leśni bracia – był to antysowiecki ruch oporu na terenach państw bałtyckich, stawiający opór komunistom w czasie II wojny światowej oraz po jej zakończeniu w latach 1944–1953.

81 T. Lachowski, *Sowieckie...*

Zbrodnie wojenne dokonane przez Sowietów na Litwie zostały uznane przez Trybunał za ludobójstwo. ETPCz podzielił zdanie Sądu Najwyższego Litwy, że „litewscy partyzanci byli częścią narodu litewskiego jako narodowej grupy etnicznej”⁸².

5. Reforma systemu prawa w Federacji Rosyjskiej

W 2018 r. został przygotowany przez Radę Europy raport dotyczący wpływu ETPCz na reformy systemu prawa w Federacji Rosyjskiej. W przygotowanym raporcie przytoczono stanowisko SN Federacji Rosyjskiej, w którym orzeczono, że wyroki wydane przez ETPCz mają moc wiążącą. Swoje stanowisko przedstawił również Konstytucyjny Sąd Federacji Rosyjskiej, który zwrócił uwagę na to, że przystąpienie Rosji do Konwencji zapewniło dodatkowe gwarancje dla ochrony praw człowieka, które zostały wyrażone w art. 2 Konstytucji. Rada Europy doceniła również to, że podczas swojego 20-letniego członkostwa Rosja przystąpiła do ponad 60 Konwencji. Najistotniejsze zmiany, jakie zostały dokonane, zazwyczaj dotyczyły nowelizacji procedury cywilnej oraz karnej. Jako przykład można wskazać warunki przetrzymywania oskarżonych (*Kalashnikov v. Russia*) czy arbitralnego przetrzymywania oskarżonych bez decyzji sądu (*Bednov v. Russia*)⁸³.

Jednakże, poddając się jurysdykcji ETPCz, Rosja wielokrotnie nie wywiązywała się z obowiązku wykonania wyroków Trybunału. W Konwencji nie przewidziano procedur, które miałyby na celu zdyscyplinować państwo, aby wykonało wyrok ETPCz. Przed ratyfikacją Protokołu 14 Konwencji istniała jedynie tzw. „opcja nuklearna” – zawieszenie bądź wykluczenie państwa z Rady Europy. Protokół został przyjęty w 2004 r., ale Federacja Rosyjska skutecznie blokowała go, dlatego wszedł w życie dopiero w 2010 r. Stanowisko Rosji uległo zmianie tylko dlatego, że zgodzono się, aby w składzie orzekającym przeciwko Rosji zasiadał sędzia z Rosji⁸⁴.

W 2020 r. doszło do zmiany Konstytucji Federacji Rosyjskiej. Najistotniejszą zmianą było ugruntowanie systemu superprezydenckiego w Rosji, który polegał na wzmocnieniu władzy prezydenta poprzez podporządkowanie władzy sądowniczej i osłabienie rządu. Również niezwykle istotną zmianą w Konstytucji FR było wprowadzenie zakazu implementacji na terytorium Federacji Rosyjskiej decyzji organów międzynarodowych, które byłyby sprzeczne z Konstytucją FR. Oznacza to, że wszelkie zobowiązania międzynarodowe nakładane przez sądy międzynarodowe i arbitrażowe będą wykonywane, jeśli nie są sprzeczne z porządkiem prawnym Federacji Rosyjskiej. Co więcej, w Konstytucji FR zakazano działań, które miałyby na celu odłączenie części terytorium Rosji (w ten sposób Rosja zwraca uwagę, iż aneksja Krymu jest nieodwracalna)⁸⁵.

W 2015 r. pojawiła się w Rosji ustawa, która umożliwia Sądowi Konstytucyjnemu prawo do respektowania bądź odrzucania orzeczeń międzynarodowych związanych z prawami człowieka. Według tej ustawy Sąd Konstytucyjny ma kierować się nadrzędnością Konstytucji Federacji Rosyjskiej⁸⁶.

82 Trybunał w Strasburgu uznał zbrodnie sowieckie na Litwie za ludobójstwo, <https://www.liberties.eu/pl/stories/drelingas-v-litwa-zbrodnie-sowieckie-uznane-za-ludobojstwo/16958> (dostęp: 11.07.2022).

83 B. Ziemblicki, *Rosja...*, s. 808–809.

84 Tamże, s. 819–820.

85 M. Domańska, „Wieczny Putin” i reforma Rosyjskiej Konstytucji, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2020-03-13/wieczny-putin-i-reforma-rosyjskiej-konstytucji> (dostęp: 17.07.2022).

86 Władimir Putin polecił rozważenie idei powołania krajowego trybunału praw człowieka, <https://forsal.pl/swiat/rosja/artykuly/8081873,wladimir-putin-polecil-rozważenie-idei-powolania-krajowego-trybunalu-praw-czlowieka.html> (dostęp: 17.07.2022).

6. Zakończenie

Członkostwo Federacji Rosyjskiej w Radzie Europy od początku wzbudzało wiele emocji. Przystąpienie do ETPCz było niezwykle ważnym krokiem w celu ochrony rosyjskiej ludności. Nie ulega wątpliwości, że orzecznictwo ETPCz wpłynęło na zmianę reformy systemu prawnego, jednakże wiele kwestii pozostało nierozwiązanych m.in. poprzez niewykonywanie orzeczeń Trybunału czy notoryczne naruszanie praw człowieka. Rosja była państwem, które najczęściej naruszało prawa człowieka, świadczy o tym liczba skarg wobec tego państwa. Poprzez członkostwo w Radzie Europy Federacja Rosyjska blokowała jej dalszy rozwój (odmowa ratyfikacji Protokołu 14 Konwencji). Podczas swojego członkostwa w Radzie Europy Rosja wielokrotnie naruszała fundamentalne prawa człowieka, przede wszystkim zakaz tortur, prawo do życia czy prawo do wolności. Zmiany dokonane w Konstytucji Federacji Rosyjskiej również są nie bez znaczenia, gdyż stanowią naruszenie prawa międzynarodowego.

W związku z powyższym Rosja wielokrotnie była zawieszana w prawach członka Rady Europy. 24 lutego 2022 r. Rosja przeprowadziła nieuzasadnioną i niesprowokowaną wojnę wobec Ukrainy. To wydarzenie stało się bezpośrednią przyczyną wykluczenia Rosji z systemu Rady Europy. Oznacza to, że ostatnie zabezpieczenia przed łamaniem praw człowieka w Rosji staną się niemożliwe i będą stanowiły tragedię dla ofiar nadużyć władzy.

Bibliografia

- Czapliński W., Wyrozumska A., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014.
- Kadykało A., *Wojny czeczeńskie – „błąd”, „hańba” czy „narodowa tragedia” Rosji? Obraz konfliktów rosyjsko-czeczeńskich w rosyjskich podręcznikach do historii*, „Roczniki Humanistyczne” 2017, t. 65, z. 7.
- Lâhovskij T., *Ot totalitarizma SSSR do Putinizma – vozmožen li novyj «Nûrnberg -2» Otnositel’no sovetskih prestupenij*, [w:] E. Tsybulenko, T. Lâhovskij, *Vyživat’ râdom s imperiej: cena novejszej agressii Kremlâ*, Ivano-Frankovsk 2021.
- Nowicki M.A., *Europejski Trybunał Praw Człowieka: wybór orzeczeń 2012*, Wolters Kluwer Polska 2013.
- Nowicki M.A., *Nowy Europejski Trybunał Praw Człowieka: wybór orzeczeń 1999–2004*, Kraków 2005.
- Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.
- Ziemblicki B., *Rosja jako strona Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Toruń 2021.

Akty prawne

Statut Rady Europy przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r. (Dz.U. z 1994 r., nr 118, poz. 565).

Orzecznictwo

Wyrok ETPCz z 10.08.2018 r., *Ukraina v. Rosja*, skarga nr 38334/18.

Wyrok ETPCz z 31.01.2019 r., *Gruzja v. Rosja*, skarga nr 13255/07.

Źródła internetowe

- 10 lat temu zaczęła się wojna w Gruzji, <https://www.rp.pl/polityka/art1809951-10-lat-temu-zaczela-sie-wojna-w-gruzji> (dostęp: 2.05.2022).
- Będźmirowski M., *Prawa człowieka w Rosji – aktualna sytuacja*, „Rocznik Bezpieczeństwa Morskiego” 2013, s. 268, <https://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.baztech-599f63d7-5f68-4d68-a7eb-8078a8453bd2> (dostęp: 30.04.2022).
- Bodrova A.E., *Rossia v Sovete Evropy*, <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-v-sovete-evropy/viewer> (dostęp: 11.05.2022).
- Domańska M., „*Wieczny Putin*” i reforma Rosyjskiej Konstytucji, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2020-03-13/wieczny-putin-i-reforma-rosyjskiej-konstytucji> (dostęp: 17.07.2022).
- Dziwak B., *Naddniestrze – państwo nieuznawane i ostatni przyczółek Związku Radzieckiego (informacje praktyczne)*, <https://bartekwpodrozy.pl/naddniestrze-co-warto-wiedziec/> (dostęp: 11.05.2022).
- ETPCz: skarga Ukrainy przeciwko Rosji po aneksji Krymu w 2014 r. „częściowo dopuszczalna”, <https://forsal.pl/swiat/aktualnosci/artykuly/8068771,etpcz-skarga-ukrainy-przeciwko-rosji-po-aneksji-krymu-w-2014-r-czesciowo-dopuszczalna.html> (dostęp: 4.05.2022).
- Europejska konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, <https://www.gov.pl/web/rodzina/europejska-konwencja-o-ochronie-praw-czlowieka-i-podstawowych-wolnosc> (dostęp: 30.04.2022).
- Korčenkova N., *Ideu Aleksandra Toršina usvaivali četyre goda*, <https://www.kommersant.ru/doc/2895725> (dostęp: 30.04.2022).
- Lachowski T., *Sowieckie ludobójstwo i prawo międzynarodowe. Litewskie zmagania ze zbrodniami ZSRS w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Drelingas*, https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2021/12/riesw_2021-02-12.pdf (dostęp: 19.05.2022).
- Marcinko M., *Międzynarodowy, niemiędzynarodowy, czy „umiędzynarodowiony”? Uwagi na temat konfliktu zbrojnego na terytorium Ukrainy*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/68203/marcinko_miedzynarodowy_niemiedzynarodowy_czy_umiedzynarodowiony_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 8.04.2023).
- Mering P., *Rosja wyszła z Rady Europy*, <https://bezprawnik.pl/rosja-wyszla-z-rady-europy/> (dostęp: 11.05.2022).
- Moklak J., *Hołodomor w pamięci historycznej Ukraińców*, <https://www.ejournals.eu/pliki/art/694/> (dostęp: 19.05.2022).
- Na Ukrainie obchody Dnia Bohaterów Niebiańskiej Sotni*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/na-ukrainie-obchody-dnia-bohaterow-niebianskiej-sotni> (dostęp: 10.05.2022).
- Nowicki M.A., *Catan i inni przeciwko Republice Mołdowa i Rosji (wyrok – 19 października 2012 r., Wielka Izba, Skargi nr 43370/04, 8252/05 i 18454/06)*, https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2012/11/Omowienie_orzeczenia_Catan_i_inni_przeciwko_Republice_Moldowa_i_Rosji.pdf (dostęp: 13.05.2022).
- Nowotnik N., *Europejski Trybunał Praw Człowieka nie może oceniać rosyjskiego śledztwa ws. Katynia*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/trybunal-praw-czlowieka-nie-moze-oceniac-rosyjskiego-sledztwa-ws-katynia> (dostęp: 11.07.2022).
- Nowotnik N., *Pośmiertny apel Władimira Bukowskiego o Norymbergę dla komunizmu na 30-lecie upadku muru berlińskiego*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/posmiertny-apel-wladimira-bukowskiego-o-norymberge-dla-komunizmu-na-30-lecie-upadku> (dostęp: 18.05.2022).
- PE: *Wielki Głód na Ukrainie był zbrodnią przeciwko ludności*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/press/pr_info/2008/PL/03A-DV-PRESSE_IPR\(2008\)10-22\(40408\)_PL.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/press/pr_info/2008/PL/03A-DV-PRESSE_IPR(2008)10-22(40408)_PL.pdf) (dostęp: 19.05.2022).
- Perepadya O., Ostaptschuk M., Wojnarowska A., <https://www.dw.com/pl/jednostka-specjalna-berkut-gotowi-na-wszystko/a-17441923>, 2014 (dostęp: 9.05.2022).
- Polska w Radzie Europy*, <https://www.gov.pl/web/re/rosja-wykluczona-z-rady-europy> (dostęp: 30.04.2022).

- Serzhanova V., *Powstanie Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej i jego implikacje*, <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ekon-element-000171491862>, 2017 (dostęp: 10.05.2022).
- Sobczak K., *Rosja nie czeka na wyrzucenie, sama rezygnuje z członkostwa w Radzie Europy*, <https://www.prawo.pl/prawo/rosja-odchodzi-z-rady-europy,513703.html> (dostęp: 11.05.2022).
- Sokała W., *Bez oznaczeń, dystynkcji i nazwiska. Rosyjskie zielone ludziki na Ukrainie*, <https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/596967,zielone-ludziki-donbas-rosja-krym.html> (dostęp: 9.05.2022).
- Trybunał w Strasburgu uznał zbrodnie sowieckie na Litwie za ludobójstwo*, <https://www.liberties.eu/pl/stories/drelingas-v-litwa-zbrodnie-sowieckie-uznane-za-ludobojstwo/16958> (dostęp: 11.07.2022).
- Vladimirovič M.P., <https://www.ombudsman.perm.ru/priorities/se/> (dostęp: 11.05.2022).
- Wasilewski W., *Mord w Katyniu*, <http://muzhp.pl/pl/e/1234/mord-w-katyniu-wywiad> (dostęp: 19.05.2022).
- Władimir Putin polecił rozważenie idei powołania krajowego trybunału praw człowieka*, <https://forsal.pl/swiat/rosja/artykuly/8081873,wladimir-putin-polecil-rozważenie-idei-powolania-krajowego-trybunalu-praw-czlowieka.html> (dostęp: 17.07.2022).
- World report 2014: Russia*, <https://www.hrw.org/world-report/2014/country-chapters/russia> (dostęp: 1.05.2022).
- Załącznik G do Raportu z wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez Polskę za 2019 r.*, <https://kirp.pl/wp-content/uploads/2020/05/raport-2919-zalacznik-g-orzeczenia-p.-in.-panstwom-.pdf> (dostęp: 2.05.2022).
- Zaręba S., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Gruzja przeciwko Rosji*, https://pism.pl/publikacje/Wyrok_Europejskiego_Trybunalu_Praw_Czlowieka__w_sprawie_Gruzja_przeciwko_Rosji (dostęp: 2.05.2022).